

Zdzisław Cutter

Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie /
Jan Długosz University in Czestochowa

 <https://orcid.org/0000-0003-0520-0397>

Fortyfikacje zachodniego pogranicza Związku Sowieckiego w latach 1918–1939

Summary

Fortifications of the Western Borderland of the Soviet Union between 1918–1939

In this article, the author explores the permanent fortifications known as the “Fortified Districts”, and unofficially as the “Stalin Line”, which were established on the western borderland of the Soviet Union between 1929 and 1939. The Soviet theory of developing a fortification system along the entire western borderland envisaged protection of the most important operational and strategic directions: Leningrad, Moscow, and Kiev. According to Soviet plans, the basis for the line of fortifications was the Fortified Districts. In terms of manpower, they were equivalent to an infantry brigade, with powerful firing assets matching those of a corps. Overall, a typical Fortified District ranged from 100 to 180 km in length (140 on average) and from 30 to 50 km in depth (42 on average), and was varied in nature. The “Stalin Line” was built between 1929 and 1939, and this period can be divided into two distinctive phases, namely: the first, covering years from 1931 to 1934, which witnessed the construction of the first thirteen Fortified Districts, fully equipped where possible; the second period, covering the years from 1936 to 1939, when a decision was made to close the gaps existing between the thirteen Fortified Districts by adding eight more, to further reinforce the fortifications by placing heavy artillery in the flanking bunkers, and to complete the formation of the fireteams. The development of the fortified districts lasted probably until the end of August 1939, after which it was stopped on the explicit orders of Joseph Stalin. It is reasonable to believe that this decision originated,

among others, in the signing of the Molotov–Ribbentrop Pact on 23 August 1939. At the same time, it can be concluded that the eastern neighbour of Poland, who on 17 September 1939 became its aggressor, had a well-developed fortification system along its western border. Starting with 28 June 1940, it constituted a new line of fortifications known as the “Molotov Line”.

Keywords: Fortified District, fortifications, fortification system, Republic of Poland, Soviet Union

Streszczenie

Szkic eksploruje stałe umocnienia fortyfikacyjne zwane „Umocnionymi Rejonami”, a nieoficjalnie „Linią Stalina”, która powstała na zachodnim pograniczu Związku Sowieckiego w latach 1929–1939. Sowiecka teoria wybudowania na całym pograniczu zachodnim systemu fortyfikacyjnego zakładała osłonę najważniejszych kierunków operacyjno-strategicznych: Leningradu, Moskwy i Kijowa. Podstawę linii umocnień według planów sowieckich stanowił UR. Odpowiadał licznie brygadzie piechoty, z silnym wyposażeniem w środki ogniowe, dorównujące korpusowi. Ogólnie rzecz ujmując, typowy UR rozciągał się na długości od 100 do 180 km (średnio 140 km) oraz głębokości od 30 do 50 km (średnio 42 km) i miał zróżnicowany charakter. Okres budowy „Linii Stalina” obejmował lata 1929–1939, jednak można w nim wyróżnić dwa charakterystyczne etapy, mianowicie: pierwszy – to lata 1931–1934, w których zbudowano pierwsze trzynaście UR w miarę możliwości z pełnym wyposażeniem; drugi – w latach 1936–1939, kiedy postanowiono zamknąć istniejące luki między trzynastoma UR poprzez budowę następnych ośmiu, dodatkowo wzmocnić fortyfikacje ciężką artylerią umieszczoną w bunkrach flankujących oraz zakończyć formowanie załóg. Rozbudowa rejonów umocnionych trwała prawdopodobnie do końca sierpnia 1939 r., po czym została przerwana na wyraźny rozkaz Józefa Stalina. Należy sądzić, iż decyzja ta wynikała m.in. z podpisania 23 sierpnia 1939 r. paktu Ribbentrop–Mołotow. Można jednocześnie skonstatować, iż wschodni sąsiad, a następnie agresor Polski z 17 września 1939 r. posiadał na swoim zachodnim pograniczu dobrze rozwinięty system fortyfikacyjny. Natomiast od 28 czerwca 1940 r. stanowił on nową linię umocnień zwaną „Linią Mołotowa”.

Słowa kluczowe: Rejon Umocniony, fortyfikacje, system fortyfikacyjny, Rzeczpospolita Polska, Związek Sowiecki

W latach 1918–1939 niezwykle istotne miejsce w przygotowaniach każdego państwa do przyszłego konfliktu militarnego zajmowała fortyfikacja stała i polowa¹. Stanowiła ponadto jeden z głównych przed-

¹ Fortyfikacja w ogólnym znaczeniu militarnym zajmuje się projektowaniem, opracowaniem konstrukcji obiektów i zespołów fortyfikacyjnych oraz koncepcją ich wykorzystania

miotów zainteresowania i działalności inżynierii wojskowej państw europejskich okresu międzywojennego, szczególnie zaś Czechosłowacji, Francji, Niemiec, Polski i Związku Sowieckiego. Natomiast stan badań nad systemem umocnień stałych i polowych Związku Sowieckiego przełomu lat dwudziestych i trzydziestych XX w. na jego zachodnim pograniczu jest skromny².

Pierwsza wojna światowa w sposób widoczny wykazała niedoskonałość istniejących systemów fortyfikacyjnych obrony granic i ważniejszych ośrodków wewnątrz kraju. Trzonem tych systemów były twierdze poligonalne. Okazało się bowiem, że nie mogą one już spełniać swego zasadniczego przeznaczenia: wiązać stosunkowo najmniejszymi siłami, przez jak najdłuższy czas, jak największej siły przeciwnika. Z reguły większość twierdz okazała się swego rodzaju pułapkami dla własnych armii, gdyż były często zdobywane przez siły mniejsze niż oddziały je broniące. Z tego też powodu, w końcowym etapie wojny, szczególnie we Francji i Niemczech, wysunięto daleko idące wnioski, iż w zasadzie twierdze przeżyły już swój „złoty wiek”³.

Po wojnie dyskusja o militarnym znaczeniu fortyfikacji rozgorzała z całą siłą. Nie wnikając w jej szczegóły, można wskazać, iż zdecydowana większość specjalistów z dziedziny budownictwa militarne rozpoczęła poszukiwania w zakresie nowych form fortyfikacji stałej. Ostatecznie zarysowały się trzy koncepcje: modernizacji starych twierdz, stworzenia umocnień ruchomych oraz budowy umocnionych rejonów⁴.

Pierwsza idea dążyła do zachowania fortec zdolnych do prowadzenia obrony okrężnej. Jej zwolennicy twierdzili, że niedostateczna siła oporu pojedynczych twierdz była przede wszystkim rezultatem przypadków (zbyt słabe zabezpieczenie artyleryjskie, niskie walory garnizonów), a tylko częściowo konstrukcji. Stwierdzali,

w działaniach bojowych wojsk i do osłony obszaru kraju. Fortyfikacja stała, jako dziedzina fortyfikacji, traktuje o sposobach i środkach przygotowania fortyfikacyjnego granic i terytorium państwa do zadań operacyjno-strategicznym, przewidywanych na okres wojny. Polowa natomiast obejmuje środki i sposoby umocnienia terenu w procesie bezpośrednio przygotowania i prowadzenia walki (operacji). R.H. Bochenek, *1000 słów o inżynierii i fortyfikacji*, Warszawa 1980, s. 61–62; *Leksykon wiedzy wojskowej*, Warszawa 1979, s. 119. Natomiast główne informacje niniejszego szkicu stanowią kompilację wcześniejszych badań i ustaleń autora zawartych m.in. w: *Saperzy polscy wobec zagrożenia wojennego 1935–1939*, Wrocław 2001; *Polskie wojska saperские w 1939 roku*, Częstochowa 2003 oraz *Saperzy II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2005.

² S. Soroka, *Wojska inżynieryjne – ewolucja i współczesność*, Warszawa 1991, *passim*; R.M. Jurga, *Twierdza Europa. Europejskie fortyfikacje II wojny światowej*, Warszawa 2013, *passim*.

³ S. Soroka, *op. cit.*, s. 40–41.

⁴ Z. Cutter, *Fortyfikacje niemieckie na pograniczu z Polską w okresie międzywojennym*, [w:] *Admirałski Farwater*, red. I. Pietkiewicz, Gdańsk 2015, s. 135–136; idem, *Saperzy II Rzeczypospolitej...*, s. 189.

że nie można mówić o przeżyciu się twierdz. Ich zdaniem, należało je udoskonalać, uwzględniając postęp techniczny (powiększenie głębokości pozycji, stworzenie połączeń podziemnych, maskowanie przeciwlotnicze, zapory inżynieryjne i przeciwpancerne). Trzeba przyznać, że poglądy te w okresie międzywojennym nie posiadały zbyt wielu zwolenników⁵.

Koncepcja druga lansowała zasadę ruchliwości. Zrodziła się ona jeszcze w trakcie działań wojennych, kiedy pojawił się pogląd o zastąpieniu twierdz umocnieniami polowymi lub doraźnymi. Zwolennicy tego rozwiązania wychodzili z przekonania, iż budowa umocnień stałych jest niezmiernie kosztowna. W zamian za to zakładali maksymalne przygotowanie przyszłego pola walki pod względem inżynieryjnym. Zamierzano osiągnąć to przez: rozbudowę sieci komunikacyjnych i łączności; przygotowanie zarysu pozycji obronnych i wzmocnienie ich niewielkimi dziełami fortyfikacji stałej; wybranie stanowisk ogniowych środków artyleryjskich (łącznie z przygotowaniem wstępnych danych do prowadzenia ognia); zgromadzenie materiału inżynieryjno-saperskiego i budowlanego do ewentualnego wzniesienia umocnień na zagrożonych kierunkach⁶. System ten miał jednak jedną słabą stronę – zrealizowanie szeroko zakrojonych prac w okresie mobilizacji było niezmiernie trudne do wykonania. Zanim teren zostałby odpowiednio przygotowany pod względem inżynieryjnym, nieprzyjaciel mógłby wcześniej zająć przyszłe pole bitwy. W tym konkretnym przypadku inżynieryjne przygotowanie pola walki zaczęto więc przesuwac wstecz, na okres pokojowy⁷.

Podstawę trzeciej koncepcji stanowiły rejonu umocnione (strefy). Miały one tworzyć, według teoretyków i strategów wojskowych, nieprzerwany w zasadzie „front forteczny”, złożony z zespołów (mniejszych) stałych dzieł inżynieryjnych, urzutowanych w głębi z jednoczesnym zabezpieczeniem skrzydeł. Sam fakt istnienia takich rejonów – zdaniem projektodawców – miał wpływać na plany operacyjno-strategiczne strony przeciwnej. Wobec takiej sytuacji, nieprzyjaciel musiał szukać rozwiązania w obejściu tej przeszkody fortyfikacyjnej albo w trudnym frontalnym natarciu. Podkreślić należy w tym miejscu, że tę ideę przyjęły prawie wszystkie państwa, jako najbardziej nowoczesną formę inżynieryjnego przygotowania kraju do wojny. Formy jej rozwiązania były jednak różne, nawet w jednym i tym samym państwie ulegały znacznym przekształceniom⁸.

⁵ R. Falkiewicz, *Kierunki rozwoju i rozbudowa umocnień stałych na europejskim teatrze działań wojennych do II wojny światowej*, „Myśl Wojskowa” 1958, nr 2, s. 49.

⁶ W. Spałek, *Rozwój fortyfikacji polowej podczas wojny światowej (dokończenie)*, „Saper i Inżynier Wojskowy” 1926, z. 8, s. 1003–1011.

⁷ T. Rawski, *Niemieckie umocnienia na ziemiach polskich w latach 1919–1945*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1966, t. XII, s. 283.

⁸ *Ibidem*.

Pierwsza wojna światowa przyniosła również ogromny rozwój fortyfikacji polowej. W odróżnieniu od fortyfikacji stałej, zawczasu przygotowanej, fortyfikację polową realizowano w zależności od potrzeb i możliwości samej walki. Obok pozycji głównej (głównego oporu) pojawiły się liczne pozycje tyłowe oraz ryglowe. Niektóre z nich, rozbudowywane przez dłuższy okres, przekształciły się w bardzo silnie umocnione, nieprzerwane linie o wielkiej mocy oporu. W tej dziedzinie praktyka wojenna dowiodła szczególnie, że przygotowanie umocnień i linii nie ograniczało się li tylko i wyłącznie do zbudowania obiektów fortyfikacyjnych w postaci polowych schronów bojowych, stanowisk dowodzenia i środków ogniowych, lecz polegało także na wykonaniu różnych umocnień polowych oraz osłonięciu ich licznymi zaporami inżynieryjnymi (fortyfikacyjnymi, minowymi oraz hydrotechnicznymi), przeciw piechocie, przeciwpancernymi i przeciwtransportowymi⁹. Doświadczenia I wojny światowej w dziedzinie fortyfikacji polowej stanowiły również punkt wyjścia do teoretycznych i praktycznych rozważań zastosowania jej w różnych formach działań bojowych sił zbrojnych. W okresie międzywojennym wiele armii świata traktowało ją jako główny element inżynieryjnej rozbudowy terenu w działaniach ofensywnych i defensywnych wojsk¹⁰.

Na tym etapie rozważań nadmienić trzeba, że rejon umocniony określał system pasów i rejonów obronnych, przygotowanych środkami fortyfikacji stałej i polowej do długotrwałej i uporczywej obrony siłami stałych garnizonów i wojsk polowych. Przed wybuchem II wojny światowej na europejskim teatrze działań wojennych rozbudowanych zostało szereg mniejszych i większych rejonów umocnionych przez takie państwa, jak: Francja, Niemcy, Czechosłowacja, Finlandia czy ZSRR.

Zasadniczym przeznaczeniem rejonów umocnionych była osłona granic i ważnych kierunków operacyjno-strategicznym prowadzących w głąb kraju do głównych ośrodków ekonomicznych, polityczno-administracyjnych i militarnych. Miały one odgrywać szczególnie ważną rolę w początkowym etapie działań militarnych, jako element zabezpieczający koncentrację i rozwinięcie wojsk, jak również uprzednią ich mobilizację.

Z punktu widzenia technicznego lansowano w okresie międzywojennym różne poglądy na rozbudowę rejonów umocnionych. Zwyciężyły jednak dwie teorie: pierwsza – zakładała rozbudowę elementów fortyfikacyjnych w rejonach umocnionych, zdolnych oprzeć się działaniom artylerii dużych kalibrów, oraz druga – zalecająca rozbudowę mniejszych, lecz liczniejszych urządzeń fortyfikacyjnych.

⁹ S. Soroka, *op. cit.*, s. 41; W. Spalek, *Rozwój fortyfikacji polowej podczas wojny światowej*, „Saper i Inżynier Wojskowy” 1926, z. 7, s. 880–889.

¹⁰ E. Kozłowski, K. Sobczak, *Siły zbrojne i sztuka wojenna w latach 1900–1921*, Warszawa 1964, s. 187–188; T. Rawski, *op. cit.*, s. 284.

Ogólnie rzecz ujmując, rozwój umocnień stałych po I wojnie światowej poszedł w dwu zasadniczych kierunkach: rozbudowy silnej i wielkiej – skoncentrowanej fortyfikacji, której klasycznym reprezentantem była Linia Maginota, oraz rozbudowy dużej liczby małych, długotrwałych budowli obronnych, dobrze zamaskowanych, dość gęsto rozmieszczonych i na stosunkowo dużą głębokość, a tego przykładem była Linia Zygfryda¹¹.

Oprócz tych dwóch zasadniczych typów, budowano w okresie międzywojennym rejonu umocnione, które w swej strukturze i rozbudowie miały często cechy jednego i drugiego typu. Takie umocnienia zostały wybudowane w latach 1929–1939 na zachodnim pograniczu ZSRR i zwane były nieoficjalnie „Linia Stalina”¹².

Po zakończeniu I wojny światowej i konfliktu polsko-sowieckiego lat 1919–1920, większość umocnień wzniesionych w okresie carskiej Rosji znalazła się w granicach państw powstałych po oderwaniu się od byłego imperium Romanowych. Dość liczne i rozległe fortyfikacje pozostały też na terenach Polski. Największa z nich była w Modlinie. Dwa obozy ciągłe, cytadela w środku i osiemnaście fortów pozwalały na doskonałą obronę tej pozycji fortyfikacyjnej. Następna to twierdza dęblińska z siedmioma fortami i cytadelą oraz punktami polowymi dla oddziałów piechoty i stanowiskami ogniowymi artylerii. Kolejny rejon fortyfikacyjny znajdował się w Brześciu nad Bugiem.

Obok wymienionych twierdz na zachodnich granicach Rosji Radzieckiej istniały liczne rejonu umocnione. Zaliczyć do nich należy fortyfikacje linii Narwi–Biebrzy z twierdzą Osowiec, fortyfikacje Niemna czy trójkąt twierdz wołyńskich: Dubno–Łuck–Równe. Podobnie rzecz się miała na północy, w rejonie Przesmyku Karelskiego¹³. Ogólnie rzecz ujmując, w połowie lat dwudziestych ZSRR na swoich zachodnich granicach nie dysponował poważniejszymi fortyfikacjami i nie podjął intensywnych prac nad ich budową czy rozbudową.

Sytuacja w tym zakresie zaczęła się zmieniać u schyłku lat dwudziestych XX w. W 1928 r. rozpoczęto wykonanie pierwszej „pięciolatki”, której jednym z celów była modernizacja i rozbudowa radzieckiego potencjału militarno-przemysłowego. W ramach tych przedsięwzięć ekonomiczno-militarnych na przełomie lat 1928/1929 podjęto decyzję o wzniesieniu fortyfikacji ciągnących się wzdłuż zachodniej granicy Związku Sowieckiego.

¹¹ R. Fałkiewicz, *op. cit.*, s. 49–50.

¹² Z. Cutter, „Linia Stalina” – fortyfikacje zachodniego pogranicza ZSRR w latach 1918–1939, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1996, t. XXXVIII, s. 203–204.

¹³ Z. Pilarczyk, *Fortyfikacje obronne Polski w przededniu II wojny światowej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1992, t. XXXIV, s. 272–274.

Na tym etapie rozważań podkreślić trzeba, iż zanim nabrała ona mocy urzędowej, w sowieckim kierownictwie polityczno-wojskowym zastanawiano się nad formą fortyfikacji, które harmonizowałyby z warunkami terenowymi i charakterem działań wojennych oraz względami natury ekonomicznej¹⁴.

Sowiecka koncepcja zakładała więc wybudowanie na całym pograniczu zachodnim rejonów umocnionych (Укреплённый Район – UR), które osłaniać miały najważniejsze kierunki operacyjno-strategiczne: Leningrad, Moskwę i Kijów. Między poszczególnymi rejonami zdecydowano pozostawić nieufortyfikowane przestrzenie – głównie ze względów oszczędnościowych, a także i z przyczyn doktrynalnych – obawy przed zaniechaniem działań manewrowych w razie dysponowania ciągłą linią fortyfikacyjną¹⁵.

Podstawę linii umocnień według planów sowieckich stanowił UR. Odpowiadał liczebnie brygadzie piechoty, z silnym wyposażeniem w środki ogniowe, dorównujące korpusowi. Dysponował własnym dowództwem ze sztabem, dwoma–ośmioma batalionami cekaemów, pułkiem artylerii, do trzech wydzielonych baterii artylerii ciężkiej, batalionem pancernym, kompanią (niekiedy batalionem) łączności, samodzielny batalionem saperów oraz służbami¹⁶.

Techniczny szkielet inżynierskiej rozbudowy rejonów obrony w UR przechodził przeobrażenia w całym okresie międzywojennym. W 1934 r. składał się on z następujących pasów i pozycji: przedpola, na którym nie wznoszono obiektów; pozycji wysuniętej (linii czat); głównego pasa obrony o głębokości 1,5 do 3 km, złożonego z oddzielnych batalionowych rejonów obronnych. Od 1938 r. natomiast posiadał trzy pozycje: przedpole o głębokości 12–18 km, w którym nie wznoszono żadnych obiektów, jedynie zapory (drutowe, minowe), zalewy i przeszkody; pozycję wysuniętą (linia czat); główny pas obrony o głębokości 2–4 km, złożony głównie z batalionowych rejonów (węzłów) obrony.

Ogólnie rzecz biorąc, typowy UR rozciągał się na długości od 100 do 180 km (średnio 140 km) oraz głębokości od 30 do 50 km (średnio 42 km) i miał zróżnicowany charakter. Budowano go zazwyczaj jako umocniony rejon wylądowczy (np. na północ od Polesia) lub wznoszono go, opierając się na naturalnych przeszkodach wodnych, przede wszystkim liniach rzek i bagien (na Polesiu i Ukrainie)¹⁷.

¹⁴ R. Fałkiewicz, *op. cit.*, s. 50–52.

¹⁵ F.K., *Rosyjskie fortyfikacje*, „Bellona” [Londyn] 1944, z. 3, s. 74–75. Natomiast radzieckie rejonu umocnione w swej strukturze i rozbudowie posiadały cechy silnej i wielkiej – skoncentrowanej fortyfikacji oraz wielkiej liczby małych – długotrwałych budowli obronnych.

¹⁶ A. Grzywacz, *Polskie planowanie wojenne na wschodnim kierunku operacyjnym w latach 1921–1939*, Kraków 1995, s. 98–99.

¹⁷ Z. Cutter, „Linia Stalina” – *fortyfikacje...*, s. 205–206.

Pod względem inżynierskim i technicznym UR stanowił

skomplikowany system żelbetowych i pancernych schronów bojowych i umocnień zabezpieczających. Wewnątrz UR budowano podziemne magazyny, elektrownie, szpitale, stanowiska dowodzenia i węzły łączności. Podziemne budowle łączył labirynt tuneli, galerii, ukrytych połączeń. Każdy UR mógł prowadzić samodzielne działania bojowe nawet w stanie całkowitej izolacji¹⁸.

Najważniejszym, a zarazem podstawowym składnikiem ujętym w powyższej eksploracji UR były żelbetowe i betonowe schrony bojowe, uodpornione na ogień artylerii o kalibrze do 155 mm. W tym rozwiązaniu technicznym fortyfikacji stałej dominowały przede wszystkim betonowe schrony bojowe wyposażone w potrójne gniazdo karabinów maszynowych do prowadzenia ognia czołowego. Wznoszono również tzw. półkaponiere – schrony tyradetorowe, przeznaczone dla dwóch armat o kalibrze 76 mm¹⁹.

Inny element każdego UR stanowiły także stałe stanowiska ogniowe artylerii fortecznej, tzw. DOT-y. Dla przykładu, DOT 112 w UR „Mohylów Podolski” charakteryzował się „skomplikowaną, podziemną fortyfikacją składającą się z komór, chodników, kaponier, strzelnic, filtrów powietrza. Zawierał magazyny broni, amunicji i żywności, lazaret, kuchnię, wodociąg, świetlicę, punkt obserwacyjny oraz stanowisko dowodzenia”²⁰. Podobne składniki występowały w DOT 1205 w UR „Kijowski”, gdzie skupiono „wspaniałe wyposażone podziemia, mogące rozlokować cały sztab Kijowskiego Specjalnego Okręgu Wojskowego. Dobrze zabetonowane i zabezpieczone w niezawodną łączność, nadawały się bezspornie do pracy sztabu w czasie wojny”²¹.

Początek lat trzydziestych należy uznać za okres długotrwałego planu rozbudowy sowieckich umocnień fortyfikacyjnych na granicy z Finlandią, Estonią, Łotwą, Polską i Rumunią. Front fortyfikacyjny między Finlandią a Morzem Czarnym obejmować miał szereg rejonów umocnionych (lub tylko częściowo umocnionych), m.in.: „Karelski”, „Kingisepp” („Jamburg”), „Psków”, „Połock”, „Mińsk”, „Mozyrz”, „Korosteń”, „Nowogród Wołyński” („Zwiahel”), „Latyczów” („Letyczew”), „Mohylów Podolski”, „Rybница”, „Tyraspol” i „Odessa”.

¹⁸ W. Suworow, *Lodołamacz*, Warszawa 1992, s. 84–85.

¹⁹ Z. Cutter, „Linia Stalina”, „Wojsko i Wychowanie” 1996, nr 12, s. 52–55.

²⁰ W. Suworow, *op. cit.*, s. 86–87.

²¹ Meldunek komisarza I rangi Lwa Mechlisa do Józefa Stalina o inspekcji (stanie gotowości bojowej) Kijowskiego Rejonu Umocnionego z 15 IX 1939 r., Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego [dalej: CAW WBH], Kolekcja materiałów z archiwów Federacji Rosyjskiej [dalej: Kolekcja], sygn. VI/1/10, s. 4–5.

Nazwy te określały jednocześnie mniej więcej przebieg linii obronnej, z poważniejszą przerwą, jaką stanowiły trudno dostępne tereny błotnistej Prypeci. Był to właśnie front nazwany nieoficjalnie „Linia Stalina”. Na północy opierał się na starych, ale wzmocnionych fortyfikacjach nad Zatoką Fińską, na południu zaś zakończenie jej opierało się na fortyfikacjach wybrzeża w rejonie Odessy. Była ona dostosowana do rzeźby terenu i miała swe punkty ciężkości na głównych kierunkach komunikacyjnych, poprzez zagęszczenie i pogłębienie umocnionych rejonów.

Okres budowy „Linii Stalina” obejmował lata 1929–1939, jednak można w nim wyróżnić dwa charakterystyczne etapy, mianowicie: pierwszy – to lata 1931–1934, w których zbudowano pierwsze trzynaście UR w miarę możliwości z pełnym wyposażeniem; drugi – w latach 1936–1939, kiedy postanowiono zamknąć istniejące luki między trzynastoma UR poprzez budowę następnych ośmiu, dodatkowo wzmocnić fortyfikacje ciężką artylerią umieszczoną w bunkrach flankujących oraz zakończyć formowanie załóg.

Na sowieckim pograniczu z II Rzeczpospolitą w początkach 1931 r., w ścisłej tajemnicy i pod kontrolą wojsk wewnętrznych, rozpoczęto zasadnicze prace inżynieryjno-budowlane²². Prowadzono je do końca 1934 r., a w niektórych UR nawet do 1935 r. W tym okresie na terenie Zachodniego Okręgu Wojskowego (Białoruskiego) wzniesiono trzy UR: „Połock”, „Mińsk” i „Mozyrz”²³.

Oddział II SG WP w 1933 r. meldował, iż w „Połockim” UR znajdowały się

forty Jekimanja, Bonderenki, Czarnoruczaje, Bieliczycza [...]. Zbudowane były bardzo mocno na wzniesieniach dominujących nad resztą terenu. Uzbrojenie fortu składało się z półbaterii dział przeciwlotniczych, półbaterii dział 6-calowych, 6-ciu karabinów maszynowych, z czego 2 do ostrzeliwania samolotów. Załoga składała się z jednej kompanii strzeleckiej. Poza fortami w odległości około 1,5 km ustawione były baterie dział różnych kalibrów [...]. Poza linią fortów istniały jeszcze linie umocnień polowych²⁴.

Na zachodnim odcinku granicy polsko-sowieckiej – według meldunków Oddziału II SG, na przełomie lat 1935/1936 nie prowadzono zakrojonych na szeroką skalę robót fortyfikacyjnych. Realizowano natomiast w niektórych UR przedsięwzięcia inżynieryjno-budowlane, „polegające na budowie rowów strzeleckich, przeszkód sztucznych oraz organizację terenu (oczyszczanie przedpoła, przygotowanie

²² Z. Cutter, „Linia Stalina” – fortyfikacje..., s. 207–211.

²³ Meldunek komisarza I rangi Lwa Mechlisa do Józefa Stalina..., s. 5–8.

²⁴ Meldunek L.dz. 14/Tjn. 33 z 5 I 1933 r. szefa ekspozytury nr 1 ppłk. dypl. Galińskiego do Szefa Referatu „W”, CAW WBH, Oddział II SG, sygn. 1775/89/161, karty bez paginacji.

zalewów, maskowanie)”²⁵. W Ukraińskim Okręgu Wojskowym w tym okresie powstały następujące UR-y: „Korosten”, „Nowogród Wołyński” („Zwiahel”), „Latyeczów” („Letyczew”)²⁶.

Od połowy 1936 r. rozpoczęto budowę rejonów umocnionych w lukach między już istniejącymi. W sowieckich okręgach wojskowych graniczących z II Rzeczpospolitą powstało pięć UR: „Słuck” i „Polesko-Wołyński” w Zachodnim Okręgu Wojskowym oraz „Winnica”, „Kamieniec Podolski” i „Szepietówka” w Ukraińskim Okręgu Wojskowym²⁷.

Wznoszone fortyfikacje w tym okresie składały się ze

[...] schronów na ckm-y (3), artyleryjskich, obserwacyjnych, mieszkalnych, połączonych w wielu wypadkach rowami łącznikowymi i otoczonych zasiekami z drutu kolczastego. Były zaopatrzone w wodę, instalację do światła elektrycznego [...]. Wytrzymałość schronów obliczona była na rażenie pociskami artyleryjskimi do 155 mm. W niektórych schronach stwierdzono ckm-y i działa dużego kalibru²⁸.

Oprócz technicznej rozbudowy, w tym czasie kompletowano również załogi rejonów umocnionych. O ile w latach 1931–1934 istniały w UR tylko skadrowane oddziały, o tyle począwszy od 1936 r. miały one już kadrowe dywizje o liczebności 6560 żołnierzy²⁹.

²⁵ Rozwój sowieckich fortyfikacji od 1934 r., *ibidem*, sygn. 1775/89/1120, s. 1–2.

²⁶ Jednocześnie na całym pograniczu w tym czasie powstały jeszcze następujące UR: „Kingisepp”, „Psków” i zmodernizowano Karelski – Leningradzki Okręg Wojskowy; „Mohylów Podolski”, „Rybnica”, „Tyraspol” – Ukraiński Okręg Wojskowy oraz zmodernizowano fortyfikacje Odessy. Meldunek komisarza I rangi Lwa Mechlisa do Józefa Stalina..., s. 6–8.

²⁷ Natomiast na innych odcinkach „Linii Stalina” zbudowano w tym okresie jeszcze trzy: „Murmańsk” w Leningradzkim Okręgu Wojskowym oraz „Kijów” i „Kadymski” w Ukraińskim Okręgu Wojskowym. W sumie do połowy 1939 r. ZSRR na odcinku polskim swojej zachodniej granicy posiadał 11, a na całym – 21 rejonów umocnionych. *Vide*: Z. Cutter, *Saperzy II Rzeczypospolitej...*, s. 195; F.K., *op. cit.*, s. 75. W historiografii istnieje pewna nieścisłość co do liczby rejonów umocnionych na zachodniej granicy ZSRR. M. Wieliczko (*Militarne aspekty II wojny światowej*, [w:] *Druga wojna światowa. Osądy, bilanse, refleksje*, Lublin 1986, s. 44) podaje 14 Umocnionych Rejonów. Natomiast zdaniem C.K. Grzelaka (*Kresy w czerwieni. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 r.*, Warszawa 1998, s. 80) było ich 15.

²⁸ Rozwój sowieckich..., s. 3–4.

²⁹ Przykładowo Winnicki UR składał się z: dowództwa w m. Winnica (dowódca – komdyw I.W. Sablin, komisarz – kombryg B.P. Webers, szef sztabu – płk I.B. Lizdin); trzech batalionów ckm 48 w m. Wołkowinka, dwóch w m. Latyczów – Niżnieje, trzech w m. Kuryłowicze); pułku artylerii w rejonie Derażna; kompanii łączności oraz samodzielnej kompanii saperów w Winnicy. Pismo szefa Sztabu Generalnego RKKK do Ludowego Komisarza

Rozbudowa rejonów umocnionych trwała prawdopodobnie do końca sierpnia 1939 r., po czym została przerwana na wyraźny rozkaz Józefa Stalina. Należy sądzić, iż decyzja ta wynikała m.in. z podpisania 23 sierpnia 1939 r. paktu Ribbentrop–Mołotow³⁰.

Nie był to jednak koniec formowania rejonów umocnionych z pogranicza polsko-sowieckiego. Dnia 7 września 1939 r. załogi takich UR, jak: „Połockiego”, „Mińskiego”, „Mozyrskiego”, „Nowogrodzko-Wołyńskiego”, „Kamieniecko-Podolskiego”, „Latyczowskiego” („Letyczewskiego”) oraz „Mohylskiego” i „Rybnickiego”, otrzymały rozkaz osiągnięcia pełnej gotowości bojowej celem wzięcia udziału w działaniach bojowych przeciwko Polsce³¹. Ich wojska, w składzie dwóch frontów, 17 września przekroczyły granicę polsko-sowiecką i czynnie uczestniczyły w toczonych bojach. Po zakończeniu działań wojennych zostały rozmieszczone na terenie fortyfikacji polskich, które znalazły się w nowych granicach ZSRR określonych układem niemiecko-sowieckim z 28 września 1939 r. Od 28 czerwca 1940 r. stanowiły natomiast obsadę nowej linii umocnień zwanej „Linią Mołotowa”³².

Konstatacja powyższej problematyki skłania do stwierdzenia, iż wschodni sąsiad, a następnie agresor Polski z 17 września 1939 r. posiadał na swoim zachodnim pograniczu dobrze rozwinięty system fortyfikacyjny. „Linię Stalina” można natomiast uznać za nowoczesny system fortyfikacyjny, stanowiący doskonały przykład umiejętnego wykorzystania warunków fizyczno-geograficznych. Głęboko urzutowany, przez co uniemożliwiał manewr oskrzydłający, pozwalał na powstrzymanie nie tylko natarcia piechoty, ale i wojsk pancernych. Przebiegał wzdłuż całej zachodniej

Obrony ZSRR K.E. Woroszyłowa w sprawie reorganizacji związków taktycznych piechoty w 1938 r., CAW WBH, Kolekcja, sygn. 1853, s. 17–19.

³⁰ Jednocześnie w myśl wytycznych Stalina do końca 1940 r. należało: rozwiązać siedem i sformować z nich UR przewidziane na nową linię graniczną według ustaleń paktu Ribbentrop–Mołotow; pozostawić niezmienione UR na Dalekim Wschodzie (ufortyfikowany trójkąt Władywostoku–Chabarowska–Nikołajewa), Karelski i rejon umocnione na Dniestrze (m.in. Tyraspolski); zmniejszyć stany UR z 48 do 26 000 żołnierzy; rozformować jednostki znajdujące się w UR, pozostawiając tylko – 11 dowództw, 4 pułki artylerii, 34 samodzielne bataliony ckm, 20 samodzielnych dywizjonów artylerii. Meldunek K.E. Woroszyłowa do Stalina i Mołotowa z 29 VI 1939 r. o stanie RKKA, CAW WBH, Kolekcja, sygn. II.100.1.1852, s. 10–11.

³¹ Pod względem taktyczno-operacyjnym jednostki UR podlegały dowódcy ogólnowojskowemu, a w zakresie zadań inżynierskich Naczelnemu Inżynierowi Armii Czerwonej. Rozkaz Ludowego Komisarza Obrony ZSRR o organizacji wojennej RKKA z 1 VIII 1939 r., CAW WBH, Kolekcja, sygn. II.100.1.1456, s. 7–8 oraz Rozkaz Ludowego Komisarza Obrony ZSRR o zadaniach Naczelnego Inżyniera RKKA w sprawie inspekcjonowania Umocnionych Rejonów z 3 IX 1939 r., *ibidem*, s. 10–17.

³² A. Konopka, „*Linia Mołotowa*”. *Bunkry nad Bugiem*, „Polska Zbrojna” 1995, nr 226, s. 9–10.

Mapa 1. Umocnienia na granicach Polski, stan na 31 sierpnia 1939 r.
(Źródło: opracowanie własne, rys. T. Grabarczyk)

Mapa 2. Umocnienia na wschodniej i północnej granicy Niemiec w 1939 r.
(Źródło: opracowanie własne, rys. T. Grabarczyk)

Mapa 3. Umocnienia na zachodniej granicy ZSRR w 1939 r.
 (Źródło: opracowanie własne, rys. T. Grabarczyk)

Mapa 4. „Linia Stalina” w okresie międzywojennym
(Źródło: opracowanie własne)

rubieży państwa sowieckiego, nie na samej granicy, lecz w głębi. W takiej sytuacji każdy atak nieprzyjaciela musiał trafiać w pustkę taktyczno-operacyjną, dzięki czemu garnizony graniczne zyskiwały czas do zajęcia pozycji obronnej i działań defensywnych. Spełniał więc wymogi systemu obronnego. Nie został on jednak wykorzystany zgodnie ze swym przeznaczeniem, bowiem jego wojska zostały częściowo użyte w ramach agresji sowieckiej na wschodnie obszary II Rzeczypospolitej³³. Konsekwencje tego kroku okazały się już w niedalekiej przyszłości tragiczne dla samego ZSRR. Przesunięcie granicy na zachód kosztem Polski oraz związane z tym rozmontowanie „Linii Stalina” zaprzepaściło wieloletni wysiłek sowieckich fortyfikatorów.

Bibliografia (Bibliography)

Źródła archiwalne

Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego [CAW WBH]

Kolekcja materiałów z archiwów Federacji Rosyjskiej

sygn. 1853; II.100.1.1852; II.100.1.1456; VI/1/10

Oddział II SG

sygn. 1775/89/161; 1775/89/1120

Opracowania

Bochenek R.H., *1000 słów o inżynierii i fortyfikacji*, Warszawa 1980.

Cutter Z., *Fortyfikacje niemieckie na pograniczu z Polską w okresie międzywojennym*, [w:] *Admiralski Farwater*, red. I. Pietkiewicz, Gdańsk 2015, s. 135–147.

Cutter Z., „Linia Stalina”, „Wojsko i Wychowanie” 1996, nr 12, s. 52–54.

Cutter Z., „Linia Stalina” – fortyfikacje zachodniego pogranicza ZSRR w latach 1918–1939, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1996, t. XXXVIII, s. 203–213.

Cutter Z., *Polskie wojska saperskie w 1939 roku*, Częstochowa 2003.

Cutter Z., *Saperzy II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2005.

Cutter Z., *Saperzy polscy wobec zagrożenia wojennego 1935–1939*, Wrocław 2001.

F.K., *Rosyjskie fortyfikacje*, „Bellona” [Londyn] 1944, z. 3, s. 74–79.

³³ J. Kuczałek, *Zapomniane fortyfikacje*, „Budownictwo, Technologie, Architektura” 2016, nr 3, s. 1–2.

- Fałkiewicz R., *Kierunki rozwoju i rozbudowa umocnień stałych na europejskim teatrze działań wojennych do II wojny światowej*, „Myśl Wojskowa” 1958, nr 2, s. 48–56.
- Grzelak C.K., *Kresy w czerwieni. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 r.*, Warszawa 1998.
- Grzywacz A., *Polskie planowanie wojenne na wschodnim kierunku operacyjnym w latach 1921–1939*, Kraków 1995.
- Jurga R.M., *Twierdza Europa. Europejskie fortyfikacje II wojny światowej*, Warszawa 2013.
- Konopka A., „Linia Mołotowa”. Bunkry nad Bugiem, „Polska Zbrojna” 1995, nr 226, s. 9–10.
- Kozłowski E., Sobczak K., *Siły zbrojne i sztuka wojenna w latach 1900–1921*, Warszawa 1964.
- Kuczałek J., *Zapomniane fortyfikacje*, „Budownictwo, Technologie, Architektura” 2016, nr 3, s. 10–11.
- Leksykon wiedzy wojskowej*, Warszawa 1979.
- Pilarczyk J., *Fortyfikacje obronne Polski w przededniu II wojny światowej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1992, t. XXXIV, s. 271–285.
- Rawski T., *Niemieckie umocnienia na ziemiach polskich w latach 1919–1945*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1966, t. XII, s. 281–301.
- Soroka S., *Wojska inżynieryjne – ewolucja i współczesność*, Warszawa 1991.
- Spałek W., *Rozwój fortyfikacji polowej podczas wojny światowej*, „Saper i Inżynier Wojskowy” 1926, z. 7, s. 880–889.
- Spałek W., *Rozwój fortyfikacji polowej podczas wojny światowej (dokończenie)*, „Saper i Inżynier Wojskowy” 1926, z. 8, s. 101–111.
- Suworow W., *Lodołamacz*, Warszawa 1992.
- Wieliczko M., *Militarne aspekty II wojny światowej*, [w:] *Druuga wojna światowa. Osądy, bilanse, refleksje*, Lublin 1986, s. 37–53.

Notka o autorze

Prof. dr hab. Zdzisław Cutter – profesor w Katedrze Nauk o Bezpieczeństwie na Wydziale Nauk Społecznych Uniwersytetu Jana Długosza w Częstochowie.

Zainteresowania naukowe: historia polityczna i militarna Rzeczypospolitej na przestrzeni dziejów, problematyka bezpieczeństwa międzynarodowego i narodowego, historyczne aspekty bezpieczeństwa Polski w przekroju dziejowym, system bezpieczeństwa państw oraz zarządzanie i reagowanie kryzysowe, system polityczny Polski.

z.cutter@ujd.edu.pl; zcutter@wp.pl